

Nederlands Bijbelgenootschap

Na Kraemer
(p. 2)
Kraemer honderd
jaar geleden
geboren
(p. 3)
Bijbelvertalen
in toontalen
(p. 8)
Een vondst in
Jeruzalem
(p. 13)
Een Statenbijbel
uit 1636?
(p. 14)

KWARTAALBLAD
OVER BIJBELWERK
7e JAARGANG
JULI 1988

2

MET ANDERE WOORDEN

Na Kraemer

We herinneren ons prof. dr. Hendrik Kraemer, die op 17 mei honderd jaar geleden geboren werd, als de grote zendingsstrateeg en kerkvernieuwer. Nog steeds heeft hij door zijn boek *The Christian Message in a Non-Christian World*, dat hij in 1938 publiceerde als voorbereidingsmateriaal voor de wereldzendingsconferentie van Tambaram bij Madras in India, de wereld iets te zeggen.

Minder bekend is dat hij werd opgeleid tot taalkundige op kosten van het Nederlands Bijbelgenootschap en als zodanig ook werd uitgezonden naar Java. Zijn opdracht was niet alleen daar te werken aan het vertalen van de bijbel in talen van dat gebied, maar ook en juist om de zending en de jonge kerken daar het evangelie te helpen vertalen in de cultuur.

Met dat laatste onderwerp heeft hij zich zijn leven lang bezig gehouden. Opmerkelijk is dat dit voor het eerst gebeurde in een nota die hij als student schreef over dat onderwerp ten behoeve van het bestuur van het bijbelgenootschap.

Anderen hebben zijn werk voortgezet, zowel het vertalen van de bijbel, als het 'vertalen' van het evangelie in de cultuur. Niet alleen overzee, maar ook in onze westerse wereld.

Een van de belangrijkste ontwikkelingen op dit gebied is ook het feit dat op voordracht van het Nederlands Bijbelgenootschap aan de Vrije Universiteit van Amsterdam een bijzondere leerstoel is gevestigd in het bijbelvertalen. In ons volgend nummer zullen we waarschijnlijk kunnen meedelen wie daar als hoogleraar is benoemd. We hopen in de toekomst ook bijdragen van diens hand te plaatsen.

MET ANDERE WOORDEN

Kwartaalblad over bijbelwerk
7e jaargang nr. 2, 1988

Uitgegeven door:
Nederlands Bijbelgenootschap
Postbus 620, 2003 RP Haarlem
telefoon: 023 - 25 95 01
In samenwerking met:
Belgisch Bijbelgenootschap
Dautzenbergstraat 36
1050 Brussel
telefoon: 02 - 640 11 12 of 640 15 75.

Met andere woorden wordt gratis toegezonden aan hen die geïnteresseerd zijn in het vertalen en doorgeven van de bijbel.

Redactie: ds. W. van Galen,
dr. H.W. Hollander, dr. E.W. Tuinstra
en Jan J. van Capelleveen (eind-
redacteur).

Adreswijzigingen: Deze aanbrengen op de adresband van dit nummer en deze retour zenden aan:
Nederlands Bijbelgenootschap
Postbus 620, 2003 RP Haarlem.
Telefonische meldingen via
nummer 023 - 25 95 01, toestel 121.

Giften voor het werk van het Nederlands Bijbelgenootschap in binnen- en buitenland, en bijdragen ter bestrijding van de onkosten voor dit blad kunnen gestort worden op giro 30 04 82 van het Nederlands Bijbelgenootschap te Haarlem met vermelding 'gift' of 'Met andere woorden'.

 Nederlands Bijbelgenootschap

Taalafgevaardigde op Java

Hendrik Kraemer honderd jaar geleden geboren

door Jan J. van Capelleveen

Op 17 mei was het honderd jaar geleden dat Hendrik Kraemer, de zendingsstrateeg en kerkvernieuwer werd geboren. Hij was geen theoloog en stond noch in dienst van de zending noch van de kerk. Kraemer was een taalkundige, uitgezonden door het Nederlands Bijbelgenootschap naar Java. In de lange rij van taalafgevaardigden van het bijbelgenootschap neemt hij evenwel een bijzondere plaats in.

Kraemer werd als een talenwonder ontdekt door prof. dr. P.D. Chantepie de la Saussaye, oud-voorzitter van het bijbelgenootschap. De Amsterdamse weesjongen werd toen opgeleid tot zendeling aan de Nederlandsche Zendingsschool, nu het Hendrik Kraemer Instituut. Chantepie zag meer in hem dan een zendeling. Kraemer leek hem de ideale bijbelvertaler. De bestuursleden van het bijbelgenootschap keken daar wat vreemd van op. Een jongen met zo'n beperkte vooropleiding? Maar als Chantepie zo zeker was van zijn zaak wilden ze voorlopig de kosten betalen van zijn studie voor het staatsexamen, in de hoop zo 'meer gegevens over zijn bekwaamheid om talen te leren te krijgen'.¹⁾ Kraemer bleek inderdaad gemakkelijk talen te leren. Zo ging hij in 1911 in Leiden studeren op kosten van het bijbelgenootschap: Arabisch, Sanskriet, Hebreeuws, Aramees. Maar ook verdiepte hij zich in de islam en het hindoeïsme en in de geschiedenis van de godsdienst en de filosofie. Zijn toekomstig werkterrein stond al vast: hij zou als taalafgevaardigde naar Nieuw-Guinea gaan.

Gesprek met studenten

In 1915 bracht de toenmalige algemeen-secretaris van het bijbelgenootschap, L.J. van Wijk, een bezoek aan de twee Leidse studenten H. van der Veen en H. Kraemer, die zich voorbereidden op hun toekomstige taak in Nederlands-Indië. In een notitie voor het bestuur schreef hij, 'Van der Veen sprak met geestdrift over Java en de beweging die daar zich openbaart (...) Het bleek ook dat Kraemer studie gemaakt heeft van de beweging in Brits-Indië in de laatste 20 jaar'.²⁾ Van Wijk was al eerder door de taalafgevaardigde dr. N. Adriani geattendeerd op de godsdienstige, culturele en nationale zelfbewustwording van het Oosten. Waar kwam die beweging vandaan? Wat zouden daarvan de consequenties kunnen zijn? Had ze betekenis voor de toekomst van het vertaalwerk? Het gesprek met de beide Leidse studenten bracht hem op een idee. Hij verzocht Kraemer zich in die vragen te verdiepen. Hij was kennelijk niet bang dat deze door zo'n extra studieonderwerp zijn studie zou verwaarlozen. Het bijbelgenootschap had al meer mensen laten opleiden en nimmer geëist dat ze alleen maar hun neus in de boeken staken.

Te vluchtig en te slordig

Kraemer ging meteen aan het werk. Hij vroeg zich af waar die nieuwe onrust in het Oosten vandaan kwam, die zich al zo duidelijk manifesteerde in Brits-Indië. Het opmerkelijkst achtte hij dat vooral degenen die Westers onderwijs genoten hadden 'het hartstochtelijkst riepen: terug tot het hindoeïsme', zoals hij in zijn nota schreef.³⁾ Het schrijven viel hem echter moeilijk. Terwijl hij de woorden met een kroontjespen op papier zette, zag hij telkens weer zijn eigen gezicht uit de regels opdoemen. Hij kon zich niet losmaken van de gedachte dat hij een taak beschreef die hij zelf zou willen uitvoeren, een ontwikkeling verklaarde waaraan hij zelf graag deel zou hebben.⁴⁾ Van Wijk

was over het eerste concept allerm minst tevreden. Inhoudelijk vond hij het goed, maar hij laakte het om zijn 'vluchtige slordigheid of zijn slordige vluchtigheid' en vond het 'zodanig overstort met (...) vreemde woorden, dat het voor iemand die alleen Hollands verstaat onleesbaar is en doet denken aan een paasbrood waar men slechts hier en daar kleine stukjes van het eigenlijke brood tussen de krenten kan ontdekken'.⁵⁾ Kraemer moest het stuk maar eens herschrijven.

Evangelie en cultuur

De herschreven nota werd beter beoordeeld en in de vergadering van oktober 1915 besproken door het hoofdbestuur. Het was geen lange nota. Het geheel besloeg slechts tien velletjes A5-formaat. Maar in zijn kern bevat de nota de problematiek waarmee Kraemer zijn leven lang bezig zal zijn. Het hart ervan wordt gevormd door de woorden 'evangelie' en 'cultuur'. Hij schrijft de onrust in het Oosten toe aan de botsing tussen de culturen. Over de situatie in Brits-Indië zegt hij: 'De Engelsche koloniale regeering zag reeds vroeg in, dat zij den Hindoes ruimhartig de gelegenheid moest geven met ons Westersche leven in aanraking te komen. Zij deed dat evenwel op de oude rationalistische wijze, onbewust van de ontredde, die zij zoo in deze gemoederen ging teweegbrengen. Naïef was men overtuigd dat al het Westersche ook het hoogere was voor den Oosterling en zocht daarom niet naar een gezonde synthese...' Hij wijst erop, en citeert daarvoor Valentine Chirol: 'Want juist de bekendste aanvoerders (van de nieuwe, opstandige bewegingen, JJvC) waren menschen, aan wie Engeland het meeste zorg had besteed.' Hun roep tot terugkeer naar het hindoeïsme 'was de wanhoops-greep van innerlijk gedesoriënteerde menschen.' Opmerkelijk daarbij is 'dat de eenigen, die niet uit hun geestelijk evenwicht bleken gestoten te zijn, de in Zendingscolleges gevormden waren! Daar had men ze niet alleen beschouwd als vaten om Westersche wetenschap in te gieten, maar als menschen met een eigen getint zieleleven'.

Oorzaak van onrust

Kraemer vraagt zich af wat de oorzaak is van de onrust die is ontstaan na wat hij noemt 'het kultuurvermengingsproces van ongëevenaarden omvang'. Hij vindt die in de 'rationalistische' benadering van het Westen en de naïeve gedachte iets hogers te brengen. Vooral de wijze waarop de koloniale regeeringen onderwijs verschaffen beoordeelt hij negatief: 'de neutraliteit *die de Regeering noodzakelijkerwijze moet betrachten* (cursivering van Kraemer) is daarbij het grootste gevaar'. Kraemer herhaalt die gedachte en zegt dan dat 'koloniale regeeringen machteloos staan tegenover het zwaarste koloniale probleem dat er is: de geestelijke assimilatie van Oost en West. Door den loop der historie zijn wij Westerlingen nu eenmaal verwekkers van geestelijke onrust'.

Zending kan cultuurschok verminderen

Volgens Kraemer kan alleen de zending de cultuurschok tot een minimum beperken. Maar dan moet er wel een andere aanpak komen. Tot dan toe heeft zij zich gericht op 'den kleinen man', en zijn de 'hoogere, meer ontwikkelde standen bijna totaal buiten beïnvloeding van het christendom gebleven. Zij komen nu in een zelfgewilde, maar niet-vermoede periode, waarin de oude levensaders zullen springen.' Kraemer vervolgt: 'Nu mag de zending

geen ogenblik meer aarzelen in dit proces van wording in te grijpen en het wordende leven met den Christelijken levensatmosfeer te doordringen.' Nodig is: 'dat de Zending haar werk op Java omvormt tot een grootsch opgevat kultuurwerk.'

**Aanbeveling
van Kraemer aan
bijbelgenootschap**

Kraemer doet het bestuur drie aanbevelingen.

1. 'De Zending heeft voor dit werk noodig, iemand die een degelijke studie heeft kunnen maken van het Javaansche kultuurleven in zijn grondslagen en zijn ontwikkeling. Dit is juist de studie die een afgevaardigde van het bijbelgenootschap doormaakt in Leiden.' Hier schuift Kraemer onmiskenbaar zichzelf naar voren, iets wat hij eigenlijk niet wil: 'Na afloop had ik eigenlijk altijd een beetje het land over mezelf' schrijft hij aan Van Wijk.
2. Er moet taal- en cultuurstudie gedaan worden: 'Het Javaansch (...) heeft nog geen intensieve bearbeiding ondergaan. Wat wetenschappelijk onderzoek betreft is er nog ontzaglijk veel te doen.'
3. Er moet gewerkt worden aan de revisie van de Javaanse bijbel, wat 'onmogelijk een definitief werk (kan) zijn. Daarvoor is zij teveel uit andere behoeften en omstandigheden gegroeid. Juist dat nieuwe werk en de hele nieuwe situatie, die het meebrengt, maakt een voortdurend werken aan die Bijbelvertaling noodzakelijk.'

**Toekomstige
taak**

Duidelijk is dat hij dit werk graag zelf zou gaan doen, maar hij durfde dat het bestuur niet te vragen. Hij had immers beloofd na zijn studie naar Nieuw-Guinea te gaan. De weg naar Java werd hem echter een maand later geopend, toen een conferentie van zendelingen op dat eiland het bijbelgenootschap verzocht Kraemer niet naar Nieuw-Guinea te sturen maar naar Java, waar hij zich 'naast de zorg voor de uitgave van de Javaansche bijbel, zou kunnen belasten met het geven van leiding aan ene zeer gewenste Javaansche Christelijke literatuur'.⁶⁾ Kraemers nota, die ter verwezenlijking werd overgedragen aan de Indische Commissie van het bijbelgenootschap, kwam een jaar later, in november 1916, weer in het hoofdbestuur ter sprake. Het juist benoemde bestuurslid oud-gouverneur mr. A.W.F. Idenburg zei toen: 'Alle jongelui op hogere scholen blijven buiten aanraking met het Christendom. Wij hebben mannen nodig die tegenover de meer ontwikkelden staan en zeggen kunnen: het gouvernement geeft u cultuur, maar ik zal u zeggen, waaruit die cultuur ontstond.'⁷⁾

**Als
taalafgevaardigde
naar Java**

Het bestuur vroeg Kraemer die taak op zich te nemen. Toch besepte het op datzelfde moment dat daardoor een precedent geschapen kon worden. Kraemers toekomstige werk kon niet op één lijn geplaatst worden met dat van andere taalafgevaardigden van het bijbelgenootschap als dr. N. Adriani en dr. H. van der Veen die op Celebes werkten. Het bijbelgenootschap mocht niet verwachten dat Kraemer op dezelfde wijze als zij door het koloniale bewind zou worden gesubsidieerd. Het was zelfs de vraag of dat bewind zijn culturele activiteiten altijd zou appreciëren. Tegelijkertijd vreesde het bestuur van het bijbelgenootschap dat ook de leden van het bijbelgenootschap de beslissing om Kraemer voor cultureel werk uit te zenden wel eens niet zouden kunnen begrijpen. Zij gaven hun contributies en giften voor het werk van

vertalen en verspreiden van de bijbel. Maar zou Kraemer daar op Java wel voldoende aan toe komen? Uiteindelijk werd besloten dat Kraemer niet direct uit de kas van het bijbelgenootschap zou worden betaald, maar dat een speciaal fonds in het leven zou worden geroepen om hem te kunnen uitzenden en salariëren. De bodem van dat fonds is wel eens in zicht geweest, maar Kraemer heeft nooit op een houtje behoeven te bijten.

Taalkundige arbeid

Toch heeft Kraemer wel degelijk als taalkundige op Java gewerkt, ook al zocht hij in de eerste plaats naar wegen om het evangelie in de Javaanse cultuur te vertalen. Taal is een van de belangrijkste elementen van een cultuur en met taal is Kraemer bezig geweest. Zo was hij onder meer betrokken bij de revisie van de Javaanse vertaling. In november 1915 hechtten de zendingswerkers op Java nog grote waarde aan een revisie van de gebrekkige vertaling van P.A. Jansz. Ook Kraemer had in het slot van zijn nota daarvoor gepleit. Maar, toen hij in 1924 benoemd werd tot lid van de nieuwe revisiecommissie, waren de zendingswerkers van mening veranderd. Ze hadden toen grote behoefte aan een nieuwe uitgave en oordeelden dat voor het moment volstaan kon worden met verbetering van 'duidelijk gebleken gebreken'. Kraemer legde zich daarbij neer in het besef dat, zoals hij het bestuur in Amsterdam schreef, 'vroeg of laat toch een veel grondiger revisie, praktisch neerkomende op een nieuwe vertaling, nodig zal zijn'.⁸⁾ Waarschijnlijk kwam het besluit hem goed uit; zo kon hij zich eerst verder in de taal en cultuur van Java verdiepen. Om beter te kunnen beoordelen wat een geheel nieuwe vertaling vroeg, begon hij met enkele Javanen bij wijze van proef vijf hoofdstukken van de bijbel te vertalen. Hij poogde daarbij 'de grondtekst nauwkeurig weer te geven in echt, levend Javaans, en niet in een schijnbaar nauwkeurige weergave, die er vaak dood en onecht Javaans van maakt'.⁹⁾

Bijbelverhalen in tembang

Hij wijdde zich ook aan een geheel ander taalproject. In verschillende Indonesische talen gaf het bijbelgenootschap in die tijd een boek uit met 104 bijbelse verhalen voor beginnende lezers. Het had tot taak mensen voor te bereiden op de volledige bijbel. Zo'n uitgave was er ook in het Javaans. Kraemer had ontdekt dat typisch Javaanse verhalenbundels altijd in *tembang* waren gesteld, een geheel eigen versvorm. Hij herdichtte daarom het boek in die versvorm en het bijbelgenootschap gaf het uit. Kraemer hoopte dat het een culturele doorbraak zou bewerken, maar dat is niet gebeurd. Kennelijk was de band tussen de mystieke inhoud van de eigen verhalen en de versvorm zo groot dat deze christelijke verhalen toch gezien werden als vreemd aan die vorm. Het bijbelgenootschap schakelde Kraemer ook in als taalkundige buiten Java. Hij schreef belangrijke rapporten en studies over bijbelvertalingen op Ambon en in de Minahassa. Hij was eveneens als vertaaladviseur betrokken bij het werk van W.A. Bode, die de opdracht kreeg de bijbel in het Maleis ingrijpend te revideren. Kraemer fungeerde daarbij als een voorloper van de hedendaagse vertaalconsulenten. Al dit werk stelde hem in staat diepgaand na te denken over de wijze waarop de bijbel vertaald moet worden. In 1928 zei hij: 'Vertalen is scheppend werk, want het is herscheppen, een boek in een (...) nieuwe taal overeenkomstig de geest en

de allures dier taal doen spreken'.¹⁰⁾ Van het vertaalwerk van zendingswerkers verwachtte hij weinig. Hij zag hun vertalingen als noodvoorzieningen en schreef elf jaar later, in 1939, dat pas verbetering van de kwaliteit te verwachten is, als er uit de jonge kerken vertalers voortkomen die 'artists in their own language' zijn, 'drawing upon a rich heritage of Christian life in their own Church and deep personal experience'.¹¹⁾

- 1) Notitie van L.J. van Wijk voor het hoofdbestuur d.d. 9 december 1908.
- 2) Idem van 8 september 1915.
- 3) Deze nota heeft de vorm van een brief en is gedateerd op 8 oktober 1915.
- 4) Kraemer geeft dit in een antwoordbrief aan L.J. van Wijk d.d. 29 september 1915 ook grif toe.
- 5) Brief van L.J. van Wijk aan H. Kraemer d.d. 28 september 1915.
- 6) Brief van D. Crommelin, secretaris van die conferentie, aan het hoofdbestuur d.d. 24 november 1915.
- 7) Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur van november 1916.
- 8) J.L. Swellengrebel, *In Leijdeckers voetspoor, II*, 1978, p. 96.
- 9) Brief aan L.J. van Wijk d.d. 26 januari 1925.
- 10) H. Kraemer in toespraak op de algemene vergadering van het Nederlands Bijbelgenootschap in 1928.
- 11) H. Kraemer, *The Place of the Bible in the Work of the Church as seen in the Madras Conference*, referaat voor de internationale conferentie van bijbelgenootschappen van 24-27 juli 1939, p. 10.

Algemene vergadering van het Nederlands Bijbelgenootschap

De algemene vergadering van het Nederlands Bijbelgenootschap wordt dit jaar gehouden op zaterdag 24 september in Utrecht, in de H. van der Vlist-scholengemeenschap op het Kanaleneiland. Dan zal het 175ste jaar van het Nederlands Bijbelgenootschap ingeluid worden.

Voor deze feestelijke dag zijn verschillende buitenlandse gasten uitgenodigd. Dat kon ditmaal gemakkelijk, omdat in de week voor die zaterdag in Boedapest de assemblee plaatsvindt waarheen alle bijbelgenootschappen vertegenwoordigers zenden. Deze assemblee wordt eenmaal per decennium gehouden.

Naast afgevaardigden van de plaatselijke afdelingen zijn ook belangstellenden hartelijk welkom op deze vergadering.

Wel verzoeken we u, in verband met de te serveren lunch, zich even op te geven bij het Nederlands Bijbelgenootschap, telefoon 023 - 25 95 01, toestel 218, mevrouw Charlotte Boonacker.

Bijbelvertalen in toontalen: het spellingsprobleem

door Claertje Frieke-Kappers*)

Kn n Ndrln dr dt lzn?

U heeft misschien na enig puzzelen ontdekt dat bovenstaande zin gelezen moet worden als: 'Kan een Nederlander dit lezen?' Nederlandse lezers worden bij de interpretatie van bovenstaande consonanten geholpen door hun kennis van het Nederlands. Moeilijker wordt het, wanneer bij een dergelijke consonantenreeks meerdere interpretaties mogelijk zijn, zoals in: *n ht dl stt n bk* (In het dal/doel staat een beuk/bok/bak/boek).

Ook hier wordt echter een aantal mogelijkheden al bij voorbaat door de context uitgesloten: een 'boek' bijvoorbeeld is al niet erg goed mogelijk daar boeken niet zonder meer in dalen of doelen staan. Op deze manier wordt veel informatie die de klinkers ons geven al voorspeld door de volgorde en combinatie van de medeklinkers. Geen enkele Nederlander zal bovenstaande zin lezen als: 'Na hete adel staat aan bek', hoewel dit stuk voor stuk correcte Nederlandse woorden zijn.

Overtollige informatie

Klinkers geven dus tot op zekere hoogte overbodige informatie aan de lezer. Toch is het prettig dat ze in de Nederlandse spelling worden weergegeven. Het zou niet alleen veel tijd kosten, maar ook aanleiding geven tot veel onduidelijkheid als in de Nederlandse spelling alleen consonanten zouden worden aangegeven.

Helaas hebben veel gebruikers van andere talen wel met dergelijke problemen te maken, omdat de spelling van hun taal niet genoeg eenduidigheid biedt. Vooral voor de interpretatie van complexe teksten, zoals bijbelvertalingen, vormen zulke deficiënte spellingssystemen een belangrijk struikelblok.

Romeins schrift en toontalen

In veel Afrikaanse talen is de toonhoogte waarop bepaalde lettergrepen worden uitgesproken even belangrijk als bijvoorbeeld klinkers in het Nederlands. Dergelijke talen noemen we 'toontalen'. Voor de spelling van deze talen is de laatste honderd jaar het Romeinse schrift ingevoerd, dat in Europa ontwikkeld is. Het biedt echter geen speciale mogelijkheid om tonen weer te geven.

Toon heeft in deze toontalen een heel andere functie dan in de ons bekende Europese talen. In het Nederlands bijvoorbeeld geeft toonhoogte alleen aan welke bedoeling een spreker heeft met een zin. Zo wordt 'je gaat al snel weg' met een dalende of effen intonatie gerealiseerd, wanneer deze zin als mededeling is bedoeld. Een stijgende zinsmelodie maakt duidelijk dat de spreker een vraag stelt.

De betekenis van de Nederlandse woorden blijft gelijk, ongeacht de toon waarmee ze worden uitgesproken. In toontalen daarentegen zijn met woorden altijd bepaalde, vaststaande toonhoogten verbonden. Zodra dezelfde klanken met andere toonhoogten optreden, verandert de betekenis van het woord volkomen.

*) Studente algemene taalwetenschap binnen de doctoraal-opleiding bijbelvertaler aan de Vrije Universiteit, Amsterdam

Zo kan de klankreeks BA in het Nupe (Nigeriaanse taal, in Hyman 1975: 213) drie verschillende betekenissen hebben, afhankelijk van de toon waarmee zij wordt gerealiseerd:

- ba (met hoge toon): 'zuur zijn'
- ba (met midden toon): 'snijden'
- ba (met lage toon): 'tellen'

In toontalen maken tonen dus uit welke betekenis aan een klankreeks wordt verbonden. De informatiewaarde van tonen is te vergelijken met die van vocalen in het Nederlands. Daarom is het belangrijk dat tonen in de spelling van dergelijke talen worden weergegeven.

Het is alleen de vraag, hoe dit het beste kan worden gedaan.

Diacritische tekens

In spellingssystemen die gebruik maken van het Romeinse schrift worden soms zgn. 'diacritische tekens' gebruikt voor de indicatie van tonen:

- ˘ voor een lage,
- ˙ voor een hoge,
- ˘ voor een dalende en
- ˙ voor een stijgende toon.

Teksten zien er door deze tekens tamelijk druk uit, omdat dit toongebruik veelvuldig voorkomt, zoals bv. in het Lendu (Zaïre, het Markus-evangelie, Société Biblique du Zaïre) blijkt:

MARKO 12

Diväi-nzà gú njí njí nákpá djó lò ró jì

12 Fóri gòtí, Yèsù di lò tĩ nrũ dhò lò ró jì nà, 'i: — Ddikpá ke bbi nzà. Fò nzà gù ke zù diväi-tsũ. Ddi róngá tsò ke di lúbba nà. Ke thi, fò tsú-kpa-ddà lé zĩ nánga, ndiri gòtí ke chí vé-dzà maddí fò nzà nà. Fòrò ke mà rni njí dhí kpa nà 'i lò djò: Fò nzà gù kã 'ò ná diväi lài rò ché kpa dhò; ri lài njà ri chú, kpa lí ndi dhò lí. Fóri gòtí, ke rà d'i ngò nà. 'Diväi-kpa klédha dhínga sì rò, ke chò ndidzá nokpá fókpa dhínganà, nja ke kó ndi dhò è ché nári lài rò kpa dhòrò d'é. 'Nzà gú njí dhí kpa lò fòke rò, kpa dhí ke dhĩ, ndiri gòtí kpa di ke, ngá thótsinã ritsí rò. 'Fòrò nzà-ba chò ndidzá njà nokpá fókpa dhínganà. Fòke maddí kpa dhí ndi-djò ró, dhũ ndimã ke dhũ ri màna.

Bij het lesonderwijs levert het leren onderscheiden van de 'priegelige' diacritische tekens moeilijkheden op. Als gevolg daarvan worden ze vaak systematisch door de leerlingen over het hoofd gezien, zodat zij in onzekerheid blijven over de te lezen tonen.

Dergelijke tekens pas in een later stadium van het onderwijs invoeren leidt

eveneens tot problemen. De lezers ontwikkelen dan namelijk vanaf het begin geen associatie van toon met teken. In beide gevallen gaan lezers dan al snel raden om tot de juiste 'lezing' van de tonen te komen. Daardoor wordt hun zelfvertrouwen onnodig aangetast. Naast pedagogische problemen levert een diacritische toonindicatie druktechnische en dus financiële problemen op. Ook het gebruik van typemachines is erg lastig wanneer steeds zulke tekens moeten worden gebruikt.

Politiek gezien bestaat er eveneens een weerstand tegen spellingen met diacritische toonindicatie. Het tekstbeeld dat deze spellingen opleveren wordt namelijk als minderwaardig ervaren. De Franse en Engelse spelling, die een veel rustiger tekstbeeld opleveren, gelden hierbij als norm. Bovendien zijn veel talen tot nu toe helemaal zonder indicatie van toon gespeld, zodat taalgebruikers gewend zijn geraakt aan het rustige beeld van een tekst zonder diacritische tekens.

Helaas hebben ook veel bijbelvertalingen, die indertijd door onwetendheid van de zendings- en bijbelgenootschappen zonder toonindicatie zijn gedrukt, aan deze weerstand bijgedragen. De sociolinguïst Gregersen (in Fishman 1977: 435) merkt namelijk op dat dit een ernstige belemmering is voor de ontwikkeling van goede toonspelling: 'The precedent of not writing it (i.e. tone, C/F-K) in textbooks or in serious publications (such as translations of the Bible...) precludes that it will be adopted later.'

Met name door de nadelen van diacritische tekens dreigt men de spelling van toon in veel landen nu helemaal op te geven. De ongemakken die door het weglaten van toonindicaties ontstaan, zijn echter niet minder problematisch te noemen dan de voordelen.

Weglaten van toonindicatie

Teksten die zonder toonindicatie zijn gedrukt geven vaak aanleiding tot onduidelijkheid, ambiguïteit en de daaruit voortvloeiende aarzeling en onzekerheid bij de lezer. Sarah Gudschinsky, voormalig alfabetisatiespecialiste van het Summer Institute of Linguistics (SIL), een zusterorganisatie van de Wycliffe Bijbelvertalers, beschrijft de volgende typerende ervaring die ze opdeed in een Westafrikaans land (The Bible Translator 1970: 23):

'An intelligent, educated native speaker of a tone language of West Africa was asked to read a page from a primer in his own language. He remained staring at the page without speaking a word so long that the people around him became embarrassed. Finally they said, 'Never mind. It's quite all right if you don't want to read it.' The African replied, 'Oh, no, no. I'll be ready in a minute. It's just that I haven't figured out yet what it is supposed to say, so I don't know what tone to read it with.'

Een tekst zonder toonindicatie is niet alleen moeilijk te begrijpen voor een spreker van de betreffende toontaal, maar nog veel onbegrijpelijker voor sprekers van andere talen, die de taal als tweede of derde taal hanteren. Dit probleem geldt met name voor bijbelvertalingen, die in Afrika vaak door meer taalgroepen tegelijk worden gebruikt. Vrijwel altijd moet rekening worden gehouden met lezers die de taal slechts hebben als hun tweede of

derde taal. De linguïst Welmers (1971: 568) merkt op dat veel Afrikaanse bijbelvertalingen door gebrek aan adequate toonspelingen voor een groot deel van de lezers niet toegankelijk zijn. Ook de taalkundige Kotei (in Fishman 1977: 70) wijst op de nadelige invloed die het weglaten van toon heeft op de begrijpelijkheid van met name bijbelvertalingen in Afrikaanse talen. Toonloze spellingen blijken de leesvaardigheid en het tekstbegrip ernstig te belemmeren.

Ook voor de schrijfvaardigheid - en dan bedoel ik daarmee de creatieve mogelijkheden van de auteur - is een spelling zonder toonindicatie een voortdurende hindernis. Daarover schrijft de Afrikanist Cook met betrekking tot het Efik (een Nigeriaanse toontaal) het volgende (1969: 182):

'It is nearly impossible for a writer to make use of the full semantic and stylistic potentials of the language because many strong differences in meaning are indicated in speech only by differences in tone... Therefore Efik is often written in a very artificial style. This style is artificial not only in the sense that all the possibilities of spoken Efik are not expressed in the writing, but also that awkward, pedantic or overly formal structures are used to provide context for the elimination of the ambiguities which result from the failure to mark tone.'

Dit laatste punt is vooral van invloed op de kwaliteit van bijbelvertalingen. Wanneer de vertaler niet onbelemmerd gebruik kan maken van de creatieve mogelijkheden die de taal biedt, komt dit de communicatie niet ten goede: waarschijnlijk wordt een bijbelvertaling die onder dergelijke belemmerende omstandigheden is ontstaan door de lezers als onnatuurlijk en afstandelijk ervaren.

Ook is het mogelijk dat de vertaler mogelijke ambiguïteiten over het hoofd ziet en er zodoende, bij een verkeerde tooninterpretatie, tekstplaatsen ontstaan die onbegrijpelijk, belachelijk of zelfs godslasterlijk zijn. Het laatste is niet denkbeeldig, en helaas zijn hiervan meerdere gevallen bekend.

Toonindicatie door middel van interpunctie

Aangezien zowel aan diacritische tekens als aan het weglaten van toonindicatie problemen zijn verbonden, moet een andere oplossing worden gezocht voor de weergave van toon en spelling. De zogenaamde interpunctie-tekenindicatie van toon lijkt tot nu toe het beste alternatief te bieden. Deze toonspelling werd door SIL-medewerkers (Eva Flik en Margrit Bolli) ontworpen en vanaf 1978 met succes toegepast op enkele talen die aan de Ivoorkust worden gesproken.

Het grootste voordeel van dit systeem is, dat tonen niet meer boven, maar nu voor de lettergrepen worden weergegeven, en met wat duidelijker te onderscheiden interpunctietekens.

Het tekstbeeld is als volgt (uit: Wobe leesboek 'Kwie a plee -son' 'Juoi', SIL Abidjan):

'Ma "bo-wi", -tl, -εε kpa nyu -ta 'de
-tl' -εε -sa nyu -ta.

Aopu -o -nta -a "bo-wi" -wee -oo sia
'kwla tɛin" ε, ao 'blee -kɪn. De-nue' ao
poe "nta ao 'na: Sɛn -na, ɛmɛ -je blati.
-Ae' 'ka ε se ni-?

-Ta "ɪn -sɛ -wee "ɪn jea "nta -nɛ po ε,
'bo ka: 'Wɪ jɾɛ' o 'su ε, "ɪn ke 'ma "dei
ke 'ma "bo'a "dei due' ke, 'de -aa -gbei"
'kwɪlakpo jɾɛ' -ɛ -nɪ 'demu, -aa -tɛɛn' sɔn
'di see 'de-. 'Kaa "ni 'boɔ dɔa-tɪ 'su ε,
-a -bɔ 'demu-tɪ 'mɛ. -Jɛblu -aa kpa tɛin" ε,
ɪ -wee kan' 'pepe, nyo'o juo-jɾɛ' "i 'bode.

Deze spelling werd met succes gebruikt voor de druk van het nieuwe testament in het Wobe. Nog veel onderzoek is nodig voordat elke spreker van een Afrikaanse toontaal kan beschikken over een adequate spelling. Alleen dan is het mogelijk ook voor deze taalgebruikers communicatieve bijbelvertalingen te publiceren.

Dergelijk voorbereidend onderzoek behoort tot het werk van de bijbelgenootschappen. Het is hard nodig, vindt nt?

Cook, T.L., *The pronunciation of Efik for speakers of English*, Institute of African Studies, University of Abidjan, printed at the University of Indiana, Bloomington 1969.

Fishman, J. (ed.), *Advances in the Creation and Revision of Writing Systems*, Mouton, Den Haag 1977.

Gudschinsky, S., 'More on formulating efficient orthographies' in: *The Bible Translator* 21 (1970), pp. 21-25.

Hyman, L.M., *Phonology, theory and analysis*, Holt, Rinehart and Winston, New York 1975.

Welmers, W., 'Christian Missions and Language Policies', pp. 559-569 in Sebeok, Thomas (ed.), *Current Trends in Linguistics*, Volume VII Africa, Mouton, Den Haag 1971.

Een vondst in Jeruzalem

door T. van Weelie

Eva Berndt uit Berlijn was een zakenvrouw. Na het overlijden van haar man raakte ze geïnteresseerd in de bijbel, in het bijzonder in kanttekeningen in oude uitgaven. Tijdens een bezoek aan de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem, waar ze contact had met prof. dr. David Flusser, vond ze daar in de bibliotheek de 'Evangelische Deutsche Original-Bibel' uit 1741.

Deze uitgave bevat de oorspronkelijke vertaling van Luther uit 1545 met daarnaast de Hebreeuwse en Griekse grondtekst. In de vertaling van Luther komen voetnoten voor die teruggaan op het werk van Hiëronymus. Opmerkelijk is dat deze voetnoten van Luther in latere uitgaven niet meer voorkomen en dus ook geen rol meer hebben gespeeld.

Deze Original-Bibel bleek een uiterst zeldzaam exemplaar te zijn. Mevrouw Berndt vond later een tweede exemplaar in de universiteitsbibliotheek van Oxford. Haar verdere naspeuringen leverden geen andere exemplaren op. Noch in de General Catalogue of Printed Books van het British Museum, noch in de Catalogue Général des livres imprimés van Parijs en evenmin in de National Union Catalogue of the Library of Congress in New York wordt deze uitgave vermeld.

Ook in de literatuur is deze Original-Bibel onbekend. De grote Duitse uitgave *Geschichte der Bibelübersetzung Martin Luthers* van 1834 en de *Geschichte der deutschen Bibelübersetzung* van 1853 maken geen melding van deze uitgave. Ook dr. B. Köster, die in 1984 promoveerde op het onderwerp *Die Lutherbibel im frühen Pietismus* noemt deze uitgave niet.

Omdat deze bijbel zo zeldzaam is, besloot mevrouw Berndt met toestemming van de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem tot een fotografische herdruk. Deze facsimilebijbel bestaat uit twee delen die samen 2880 pagina's beslaan. Er zijn 5.000 exemplaren van gedrukt. Verleden jaar machtigde mevrouw Berndt drie organisaties deze facsimileuitgave van de Original-Bibel van 1741 te distribueren: Brot für die Welt en Misereor in Duitsland en de werkgroep Kfar Shaul in Nederland. Voorwaarde is dat ze een groot deel van de opbrengst besteden voor projecten in Israël.

De stichting Kfar Shaul is opgericht in 1982 en stelt zich ten doel het psychiatrisch ziekenhuis van die naam te renoveren. Daar bevinden zich 240 psychiatrische patiënten. Bijna de helft zijn slachtoffers van de Duitse en Russische kampen uit de Tweede Wereldoorlog.

Deze facsimilebijbel kan besteld worden bij de stichting Kfar Shaul, Lingendijk 94, 4191 VH Geldermalsen. De prijs bedraagt f 160,-.

De verzendkosten zijn f 10,-. Bestelling kan ook geschieden via het overmaken van het totale bedrag op giro 98 518 van de stichting Kfar Shaul te Geldermalsen.

Een Statenbijbel uit 1636?

door A.W.G. Jaakke

Toen vorig jaar het feest van de 350 jaar oude Statenvertaling gevierd werd, is ook in dit blad uitvoerig aandacht besteed aan dit grootse jubileum.¹⁾ Bij deze viering is iedereen uitgegaan van de juistheid van het geboortjaar 1637. Twijfel dienaangaande was er niet; niemand die enige aarzeling hierover onder woorden bracht. Toch was er een mevrouw uit Zeeland die naar aanleiding van dat jubileum ons de vraag voorlegde, of wij met de herdenking niet een jaar te laat waren. Haar argument was dat zij een Statenbijbel bezat, waarin het jaar 1636 stond afgedrukt, en dus had naar haar mening 1986 het jubileumjaar moeten zijn.

Nu lijkt het geen twijfel dat 1637 het jaar van de officiële uitgave van de Statenvertaling mag heten. Immers, het was op de 17de september van dat jaar dat Antonius Walaeus en Festus Hommius, samen met de predikant Andreas Rivetus als vertegenwoordiger van de pas overleden Johannes Bogerman, in de vergaderzaal van de Staten-Generaal te 's-Gravenhage een exemplaar van de gereedgekomen vertaling aan de Hoogmogende Heeren overhandigden. Je zou het enigszins mogen vergelijken met een vader die aangifte komt doen van zijn pasgeboren kind bij de burgerlijke stand. Deze korte en sobere plechtigheid waarbij kerk en overheid elk de hun geëigende rol speelden, is dan ook altijd als de officiële verschijningsdatum beschouwd. Terecht heeft dan ook in september van het afgelopen jaar de jubileumviering plaats gevonden.

Wel gedrukt, niet uitgegeven

Dat alles neemt niet weg dat de eerste druk van de Statenbijbel het jaar 1636 voert! Blijkbaar is het drukken van de eerste oplage reeds in 1636 gereedgekomen, maar kon om bepaalde redenen de uitgave ervan niet ter hand genomen worden. De voornaamste oorzaak lag in het te schrijven voorwoord. Hier hoeft niet herhaald te worden wat door prof. dr. C.C. de Bruin²⁾ uitvoerig is uiteengezet en kortelings op zo'n uitnemende wijze door dr. F.G.M. Broeyer³⁾ van nieuwe gegevens is voorzien.

In het kort komt het hierop neer dat Bogerman en zijn collega's in de overtuiging verkeerden als vertalers zelf het voorwoord te mogen schrijven naar het voorbeeld van de Geneefse, Italiaanse, Spaanse en andere vertalingen. Op 30 mei 1636 dienden zij hun ontwerp in, maar dit kon vooral door toedoen van de Gedeputeerden van Holland geen genade vinden in de ogen van de Staten-Generaal, die pas meer dan een jaar later hun goedkeuring verleenden aan het ontwerp van François van Aertsen.

Dit betekent dat de boekblokken die reeds in 1636 klaarlagen, eerst na juli 1637 voorzien konden worden van de acte van autorisatie en het goedgekeurde voorwoord. Immers, de acte is gedagtekend op 10 juni 1637 en de prelatie of de voorrede op 29 juli 1637. Vanaf die datum dus kon de verkoop en verspreiding op gang komen!

Dat dit al veel eerder bekend was, blijkt uit de *Boekzaal der Nederduytsche Bijbel* van Isaac le Long uit 1732. Op bladzijde 803 van zijn werk schrijft hij: 'Aldus is de eerste *Bijbel* gedrukt in der Jaare 1636 en in der Jaare 1637 uytgegeven, te weten, tweederley soorten in *Folio*, d'eene *met*, en d'andere *zonder Verklaringen*; als meede het *Nieuwe Testament* met volkomen verklaringen apart.'

**Folio-uitgave
met
kanttekeningen**

Wij willen ons hier beperken tot de eerste soort, namelijk de Folio, en dan wel die met de aantekeningen. Waaraan is de eerste druk van deze bijbel nu te herkennen? Natuurlijk aan het jaartallose⁴⁾ titelblad zoals dat bijvoorbeeld beschreven is door Ton Bolland,⁵⁾ aan de 'Privilegie' en de 'Acte van Authorisatie', die staan afgedrukt aan de keerzijde van de titelpagina van zowel het oude als het nieuwe testament en ook aan het 'Voorwoord' of de 'Prefatie', namens de Staten-Generaal der Vereenichde Nederlanden *geparaphreert* door A. Ploos van Amstel en *Geteyckent* door Cornelis Musch.⁶⁾ Maar de echte kenmerken zijn toch de volgende⁷⁾:

1. Op de slotbladzijde van het oude testament staat: 'Tot LEYDEN, Gedrukt by Paulus Aertsz van Ravensteyn. 't Jaer clc. lc. c. xxxvi.'

Tot L E Y D E N ,

Gedrukt by Paulus Aertsz van Ravensteyn.

't Jaer clc. lc. c. xxxvi.

2. Op de laatste bladzijde van het nieuwe testament wordt het onder 1. vermelde met kleine verschillen nog eens herhaald. Dus: 'Tot LEYDEN, Ghedrukt by Paulus Aertsz van Ravensteyn. clc. lc. c. xxxvi.'
3. De acte van autorisatie, zowel die bij het oude als die bij het nieuwe testament, zijn in geschreven letters ondertekend door 'Barent Langenes 1637', met daarboven het wapen 'Eendracht maeckt Macht'.⁸⁾

Barent Langenes
—1637—

4. Een aantal typische drukfouten die in latere drukken verbeterd zijn. We vermelden onder meer: Genesis 17:20: 'ende gantsch seer', later verbeterd in: 'ende hem gantsch seer'. Exodus 1:7: 'ende wiessen overvloedick in grooten getale/ende sy', later verbeterd in: 'ende wiessen overvloedelick/ende sy'. Matteüs 6:34: 'genoch', later verbeterd in: 'genoech'.

Exodus 3:18, kanttekening 25: 'bebevelende', later verbeterd in: 'bevelende'.

5. Tot slot is ook het aantal bladen vermeldenswaard, omdat dit in latere drukken wel eens verschoof. Hier volgt het aantal van de eerste druk:
Genesis tot en met Psalmen	288 folio's
Proverbia tot en met Het Hooge Liedt	27 folio's
De Prophetien der Propheten	138 folio's
Het Nieuwe Testament	166 folio's
De Apocryphe Boecken	76 folio's

**Eerste druk
was
de standaardeditie**

Wie meer wil weten over de drukker Ravensteyn, de uitgeefster Machtelt van Wouw en het aan haar reeds in 1632 verleende octrooi, leze niet alleen het in noot 6 vermelde boek van W.C. Poortman, maar ook het werk van M. Schneider, die op bladzijde 44-47 menig interessant detail vermeldt over deze weduwe.⁹⁾

Rest mij nog te vermelden dat de eerste druk als een standaardeditie de historie is ingegaan. Op bladzijde 809 van zijn Boekzaal zegt Isaac le Long: 'Dese Bybel, noemen sommige *de Standert*, waarna de Bybels moeten gedrukt worden. Waarom deselve ook wel *CorrigeerBybels* genoemd worden'. Een 'Register van de Verbeteringe der Druck-fauten ende Misstellingen, die in den Eersten Druck van den Nieuw-Overgesetten Bibel gevonden worden', werd in 1655 door Paulus Aertsz van Ravensteyn te Amsterdam uitgegeven. De eerste bijbel waarin al deze correcties zijn aangebracht, is die van 1657, gedrukt door de weduwe Paulus van Ravensteyn. Op de titelpagina lezen we: 'Volgens Kerken-Order verbeterd'. Het is deze druk die sindsdien als de beste geldt en de titel van Standaard- of Corrigeerbijbel van de eerste druk heeft overgenomen.

- 1) Het gehele vierde nummer van 1987 en een artikel in het derde nummer van dat jaar.
- 2) C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, Leiden 1937, pp. 312-314.
- 3) F.G.M. Broeyer, 'De Statenbijbel: een door kerk en overheid gewenste vertaling', *Met Andere Woorden*, 6e jaargang, december 1987, pp. 9-10.
- 4) Ook de titelpagina van het nieuwe testament is zonder jaartal. Zie ook *De Statenbijbel. Een Vertaalproces. Een tentoonstelling van de bibliotheek van de Statenvertalers*. Tentoonstellingscatalogus samengesteld door C.M.L. Verdegaa, Theologische Faculteit Tilburg 1987, pp. 44-45.
- 5) Ton Bolland, 'De drukker en uitgever van de Statenbijbel', *Met Andere Woorden*, 6e jaargang, september 1987, pp. 3-6.
- 6) Zie ook Wilco C. Poortman, *Boekzaal van de Nederlandse Bijbels*, Boekencentrum, 's-Gravenhage 1983, pp. 145-151. Met afbeeldingen.
- 7) Veel van deze gegevens zijn ontleend aan de bibliothecaris van het Nederlands Bijbelgenootschap, de heer F.W. Laar.
- 8) Gezien de geringe verschillen moet Barent Langenes zijn handtekening tweemaal gezet hebben.
- 9) M. Schneider, *De Voorgeschiedenis van de algemeene landsdrukkerij*, Algemeene Landsdrukkerij, 's-Gravenhage 1939.